

Píše Jan Malura

(E*forum, 14. 09. 2023)

Komenského jubilea posledních let jsou popudem pro různé ediční podniky. Je přirozené, že také *Česká knižnice* přispívá k výročí 400 let od vzniku *Labyrintu světa a ráje srdce* jeho novým vydáním, které neobsahuje jen Komenského nejslavnější dílo, ale také korpus dalších textů, a to ve dvojsvazkové edici nazvané **Duchovní traktáty I a II**. Edici připravil zkušený komeniolog a historik raněnovověké literatury Tomáš Havelka.

Vydávat *Labyrint* s některými dalšími českojazyčnými díly autora je běžná praxe, také v *České knižnici* vyšel už v roce 1998 se dvěma částmi cyklu *Truchlivý*. Souborná kritická edice *Dílo Jana Amose Komenského* (sv. 3, 1978, dále DJAK 3) stejně jako starší *Veškeré spisy J. A. Komenského* (sv. 15, 1910) zprostředkovaly *Labyrint* zejména s široce definovaným okruhem tzv. útěšných děl. Tomáš Havelka se této zavedené škatulce vyhýbá a místo toho mluví o parenetické, tj. povzbuzující, nabádavé literatuře a zároveň se při výběru textů nechrání jen této skupiny, v níž se Komenský podle tradičních výkladů dostává nejvíce do blízkosti beletrie. Když srovnáme nynější edici s DJAK 3, zjistíme, že editor do knihy pojal čtyřdílný cyklus *Truchlivý* a *Kšaft umírající matky*, *Jednoty bratrské*, ale nechal stranou spis *Listové do nebe* i drobné traktáty jako *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, *Pres Boží* aj. Místo toho zařadil dvě Komenského kázání a rovněž *Napomenutí*, autorův přídavek k vydání osmé knihy historie *Jednoty bratrské* polského šlechtice Jana Łasického (1649).

Rozumím snaze Tomáše Havelky obměnit zavedený kánon českojazyčných děl Komenského, stejně jako chápu důvody, proč do tohoto dvousvazku nezařadil dříve poněkud přeceňované dílo *Listové do nebe*, jež je výrazně spojeno s předbělohorským obdobím a odráží poněkud jiný myšlenkový svět Komenského. Dvojice kázání ovšem žánrově dosti vybočuje z okruhu ostatních děl, přičemž krátké *Kázání pohřební nad Pavlem Fabriciem* nepřekračuje lepší průměr homiletiky pozdního humanismu, což lze z hlediska stylu i tematiky říct také o *Kázání o vymítání ďábelství* (démonologické náměty spojené s biblickou exegezí byly v předbělohorské literatuře poměrně časté). *Napomenutí* obsahuje v úvodu naléhavé lamentace nad tíživou situací *Jednoty bratrské* ve vyhnanství, ale ve svém jádru řeší spíše konfesijní otázky, podobně jako démonologické kázání. Dosti odlišný charakter těchto tří textů zrcadlí také vysvětlivky, které si u nich vyžádaly hodně teologických a historických poznámek.

Nic proti tomu, ale pokud má *Česká knižnice* formovat i jisté autorské kánony, domnívám se, že jmenovaná tři dílka nedokáží plnit roli reprezentativních titulů. Od kanonických textů se očekává potenciál nadčasového sdělení a schopnost

promlouvat k univerzální lidské zkušenosti, a to více méně soběstačně, „čerstvým čtením“ bez doprovodných komentářů. Tato dispozice myslím jmenované trojici chybí (*Kšaft* je sice ponořen také do konfesijních debat, ale silnou obrazností povyšuje tyto otázky do obecnější roviny). Bez hlubších vstupních znalostí lze naopak číst traktáty *O sirobě* či *Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*, které tematizují opuštěnost, nemoci a útlak, resp. ukazují, jak si poradit se zármutkem a beznadějí, a reflektují také důležitost řeči v krizové situaci, mluvení k Bohu a s Bohem. Nevolám ovšem – musím zdůraznit – po tom, aby byly do kánonu českojazyčných děl „doplněny“ další Komenského traktáty, jejich témata i emocionální polohy jsou ostatně zahrnuty i do jeho jiných děl, zejména cyklu *Truchlivý*. Naopak, na základě svých zkušeností univerzitního učitele bych se přimlouval spíše za cestu „méně znamená více“. Myslím, že je smysluplnější servírovat laickému čtenáři a studentovi skromnější korpusy reprezentativních textů s přiměřenými komentáři a podněty k četbě. V případě Komenského českojazyčných děl si lze podle mého názoru vystačit s *Labyrintem*, *Hlubinou bezpečnosti*, *Kšaftem* a cyklem *Truchlivý*. Tyto texty jsou navzájem propojeny a zároveň dobře pokrývají různé škály Komenského pobělohorského psaní v češtině.

Výraznou inovací recenzované edice je fakt, že text *Labyrintu* není vydán podle amsterdamského tisku z roku 1663, jak bylo dosud zvykem, ale na základě rukopisné verze, která zachycuje nejstarší znění z roku 1623. Je to vůbec poprvé, kdy máme možnost seznámit se s touto podobou díla ve vědecké edici. A je nutné zdůraznit, že rukopisný *Labyrint* z roku 1623 se od pozdějších verzí dosti odlišuje, a to nejen názvem *Labyrint světa a Lusthauz srdce*. Havelka komentuje ve vysvětlivkách významné rozdíly mezi rukopisem a tiskem, přičemž všechny diference zároveň zaznamenává standardním způsobem textové kritiky, tedy pomocí různoctení. Editorovu volbu chápu nejen jako pietní návrat k nejstaršímu znění, ale jako oprávněný krok i z hlediska literární účinnosti samého díla. V této verzi chybí především rozsáhlá pasáž (devět kapitol), v níž Poutník sleduje spor na hradě královny Moudrosti. Tento segment, doplněný do druhé, tentokrát už tištěné verze díla z roku 1631, svou poněkud těžkopádnou alegoričností narušuje dynamický spád první části. V rukopisném znění má naopak přechod mezi labyrintem a lusthauzem větší přesvědčivost. Poutník po své hektické cestě chaotickým prostorem města dospěje k samé existencionální hranici, k vidění smrti, je tu podtržena – řečeno slovy Jana Patočky – „cesta k sobě skrze nic.“ Vnitřní proměna člověka se v nejstarší verzi děje náhle, jak je to mystickým prozřením vlastní. V této podobě *Labyrintu* chybí také některé další pasáže z mladších verzí, pochopitelně i popis mořské plavby, který Komenský doplnil až na základě vlastního zážitku z cesty do Anglie. Tento úsek sice má svou literární účinnost, ale jak upozorňuje Havelka, v dějové osnově putování městem působí dosti nelogicky.

Také traktát *Centrum securitatis* (nazývaný též *Hlubina bezpečnosti*) je novátorsky vydán podle vratislavského rukopisu z roku 1625. V tomto případě však nejsou textové změny oproti tištěné verzi příliš výrazné. Přestože rukopis ještě neobsahuje doplněk v podobě meditace *Renuntiatio mundi, to jest Výhost světu*, Havelka jej do své edice

zařazuje, což je jistě oprávněné řešení, protože tato část k *Centru* bytostně patří. Obě díla prvního svazku, tedy *Labyrint* a *Centrum*, jsou výjimečnými prózami z hlediska literární a myšlenkové úrovně a jsou smysluplně sdružena do jedné knihy, jejíž název by podle editora mohl znít „Dva mystické spisy z dvacátých let“ (s. 223). S tímto označením lze souhlasit, u *Hlubiny* o tom není pochyb, ale rovněž *Labyrint* má silně mystické vyznění, i když v širším povědomí žije zejména první část knihy, a často se zapomíná na završení textu v podobě Poutníkova privátního „osvícení“ Kristem. Havelka trefně interpretuje *Labyrint* jako spis odrážející mystickou cestu, při níž se člověk zbavuje závislosti na tomto světě a uchyluje se ke sjednocení s Bohem, a to pomocí rezignace na vlastní vůli (nemohl jsem teď při čtení Komenského nemyslet na znamenitou knížku Terezy Matějčkové *Kdo tu mluvil o vítězství? Osm cvičení ve filosofické rezignaci*). Pro barokního čtenáře byla v každém případě druhá část, meditativní *Lusthauz srdce*, významnějším segmentem textu. Havelka zmiňuje německý překlad *Labyrintu* z roku 1738; v této souvislosti je třeba dodat, že šlo právě o překlad jen druhé části díla a že jeho autorem je s velkou pravděpodobností těšínský pietista a exulant v Berlíně Andreas Macher, který do němčiny přetlumočil rovněž *Centrum securitatis*. Součástí nynější edice jsou také obrazové doplňky obou děl, jež pocházejí právě z rukopisných pramenů, u *Labyrintu* jde o reprodukci známé kresby kruhového města, u *Centra* pak symbolické obrazy kola a stromu.

V případě děl druhého svazku je textologická situace jednodušší a Tomáš Havelka tu mohl vycházet z prvních tištěných vydání; konfrontoval zároveň originální znění se staršími edicemi a místy opravil čtení textu. Upřesnil také dataci druhého dílu *Truchlivého* na rok 1625 (dosud se uvádělo 1624). Jisté pochybnosti vzbuzuje ediční pojetí traktátu *Řvaní hrdličky (Truchlivý III)*. Na rozdíl od všech ostatních děl, kde jsou Komenského odkazy na bibli uvedeny přímo v textu, jsou tady podle originálního tisku v margináliích. To může být pro laického čtenáře, který není zvyklý před vlastním čtením studovat ediční poznámku, poněkud matoucím řešením (DJAK 3 je přemísťuje přímo do textu, aby byl tento prvek v edici jednotný).

Vysvětlivky jsou v obou svazcích pojaty adekvátním způsobem, pomáhají porozumění textu zejména objasňováním reálií a citátů, občas také užitečně shrnují vědecké diskuse k dílčím aspektům Komenského děl. Je třeba ocenit, že vysvětlivky nejsou předimenzované, nezahlcují uživatele množstvím informací, což bývá častý nešvar komentářů edic starší literatury. Poněkud nadbytečně působí dlouhý výčet děl Samuela Martinia (II, s. 398) a dosti spekulativní poznámka (II, s. 362), která vyvozuje z drobné Komenského zmínky jeho znalost jezuitských her o Herodesovi a Absolonovi (divadelní hry s různými biblickými tématy byly ve středoevropském prostoru běžné a velmi rozšířené, zejména v protestantském prostředí). Za čtenářsky komfortní považují vysvětlování významů dobového lexika pomocí poznámek pod čarou, uživatel tak nemusí nepřetržitě listovat do zadních částí knihy a přerušovat plynulost četby.

Tomáš Havelka je erudovaný komeniolog a editor, který se podílí na kritické edici Komenského souborného díla (DJAK). Nedávno vydal monografii *Skrytý tajemství Božích poklad (2020)*, v níž zkoumá pomocí frekvenční analýzy biblické citáty coby

pilíře Komenského českojazyčných textů. Právě bible je v recenzované edici jedním z klíčů pro vysvětlivky a komentáře, Komenského texty či jejich dlouhé pasáže jsou totiž mozaikami biblických citátů, přičemž Havelka autorovu metodu označuje jako kreativní biblismus, protože sítě biblických veršů tu jsou pevně spojeny s narativní a tematickou linií díla.

Tomáš Havelka velmi dobře včleňuje jednotlivá témata a motivy editovaných textů do celku Komenského tvorby, což jistě čtenář od vydání v *České knižnici* očekává, značná pozornost se tu věnuje pretextům Komenského děl; poněkud stranou zůstává kontext dobové protestantské literatury. Za zmínku by stály kupříkladu souvislosti s literaturou českých pobělohorských exulantů, jež se vyznačuje mnoha analogickými tématy (eschatologické vize) i literárními technikami (biblické montáže, lamenty, útěšné meditace). Vzhledem k tomu, že v komentářích nezůstaly stranou obrazy divadla, resp. žánr *theatra*, mohl být v této souvislosti zmíněn Nathanael Vodňanský z Uračova, jehož *Theatrum mundi minoris: široký plac neb zrcadlo světa* naznačuje analogie Komenského tvorby k domácí literatuře pozdního humanismu; Vodňanského dílo je navíc přístupné také v moderní edici z roku 2001 a nabízí poměrně atraktivní lekturu.

Pro *Centrum* je nepochybně důležitá německá mystika coby inspirační pramen, ale Komenského traktáty jako celek by si zasloužily významnější pozornost v rámci nábožensky vzdělavatelné literatury 17. století (v Německu se označuje jako *Erbauungsliteratur*, v českém prostředí se užívá také sousloví *literatura povznášející*). Díla tohoto okruhu nejsou naukovými výklady, ale snaží se prostřednictvím literární (rétorické, narativní) stylizace prohlubovat duchovní život čtenářů. Komenského texty zjevně používají množství toposů a žánrových forem této oblasti. Havelka kupříkladu zmiňuje motiv melancholie, který má jistě četné intelektuální analogie, ale tento prvek, stejně jako témata chorob a jejich léčení, úzkostí, pochybování, marnosti a utišení procházejí mnoha díly *Erbauungsliteratur*. Také z hlediska žánrového se u Komenského často jedná o typický mix traktátu, dialogu a rozjímání s vyústěním v podobě rozsáhlé modlitby. Ostatně Havelkovo označení parenetické (nabádavé) spisy, tj. díla vybízející k nějaké činnosti, stojí blízko ke známější a užívanější kategorii nábožensky vzdělavatelné literatury, proto by bylo žádoucí hledat na tomto poli také Komenského literární bližence, zejména v prostředí německém a anglickém.

Zařazení k nábožensky vzdělavatelné literatuře nemusí vyvolávat obavy o „pověst génia“, tímto kontextem se nesnižuje hodnota autorovy tvořivosti. Komenský průměr nábožensky vzdělavatelné prózy v nejlepších dílech převyšuje, jistě i tím, že do textů integruje reflexe jedinečné osobní situace. Nepřeceňujme však tuto rovinu, důležitější je podle mého názoru mimořádná stylová a kompoziční úroveň i obrazná řeč jeho děl. Právě těmito interními literárními aspekty mohla být věnována v komentářích větší pozornost, i na úkor některých informací o historických kontextech editovaných děl. V *Labyrintu* nejde jen o hru s jazykem a slovní řetězcem, ale též o techniku živých obrazů, předkládání věcí přímo „před oči“ čtenáře, zvláště prostřednictvím smyslových sloves uvozujících popisy navštívených míst (Lenka Řezníková hovoří o principu

evidence jako klíčové kategorii Komenského psaní a myšlení, srov. její monografii *Ad majorem evidentiam. Literární reprezentace „zřejmého“ v textech J. A. Komenského*). Mimořádnou slohovou energií se vyznačuje rovněž *Centrum securitatis*, kde se na mnoha místech řetězce otázek a odpovědí kombinují s rozvinutými podobenstvími.

Tyto dílčí postřehy ovšem nijak nezpochybňují fakt, že se k širší veřejnosti dostává vynikající edice klíčových Komenského českojazyčných děl. Neváhám ji označit za nejlepší, jakou máme dosud k dispozici.

Jan Amos Komenský: *Duchovní traktáty I. Duchovní traktáty II*. Ed. Tomáš Havelka. Praha / Brno: Ústav pro českou literaturu AV ČR / Host, 2023, 855 s.

www.ipsl.cz